

«المختصر الاوسط» منطقی میانه‌گرا در میانه توجیه و تحقیق

رضا محمدزاده^۱

چکیده: «المختصر الاوسط فی المنطق» رساله‌ای منطقی از شیخ الرئیس حاوی یک دوره مباحث منطقی سینیوی مشتمل بر یک مدخل و کتاب با عناوین: قاطیغوریاس (مقولات)، باریرمیناس (عبارات)، انالوطیقای اولی (قیاس)، انالوطیقای ثانی (برهان) بوده و از جمله اولین نگارش‌های منطقی ابن سینا با رویکرد انتقادی نسبت به منطق ارسطو تدوین شده است. سبک و محتوای این رساله با سایر نگارش‌های منطقی ابن سینا تفاوت‌های مهمی دارد و بر مبنای این کتاب می‌توان آثار منطقی ابن سینا را به سه گروه: تحقیقی، توجیهی و میانه‌گرا دسته‌بندی نمود. لذا این کتاب از این جهت برای دانش‌پژوهان در عرصه مطالعات منطقی بسیار قابل توجه است. تصحیح انجام شده این متن توسط دکتر یوسف ثانی از دقت‌ها و ظرافت‌های خوبی برخوردار است که استفاده از این متن را تسهیل می‌نماید. مقدمه عالمانه این کتاب برای توجه به خصوصیت‌های عمومی و اختصاصی آن قابل توصیه است. این کتاب به عنوان متن کمک درسی برای درس‌های تاریخ منطق، منطق تطبیقی، و نوآوری‌های منطقی در رشته‌ها و گرایش‌های منطق در مقاطع تکمیلی قابل پیشنهاد است.

کلید واژگان: ابن سینا، منطق سینیوی، منطق دوبخشی و نه‌بخشی، منطق تحقیقی و توجیهی و میانه‌گرا، منطق ارسطویی، منطق کلاسیک

شیخ الرئیس بوعلی سینا حکیم فرزانه مسلمان و ایرانی دارای نگارش‌های متعددی در زمینه‌ها و علوم مختلف می‌باشد که حکمت و فلسفه و منطق از جمله مهم‌ترین زمینه‌های مربوط به این نگارش‌ها است. بر اساس گزارش‌هایی که پیش از انتشار این کتاب ارائه شده تعداد آثار ابن سینا آن‌چنان که در منابع مذکور است به حدود ۲۰ مورد می‌رسد و خوشبختانه تعداد قابل‌توجهی از این آثار پیش از این منتشر شده است. از جمله

^۱. دانشیار گروه فلسفه دانشگاه امام صادق (ع)، rmohaahomr@gmail.com

نگارش‌های ابن سینا که اخیراً مورد تصحیح علمی قرار گرفته و به زیور طبع آراسته شده کتاب مهم: «المختصر الاوسط فی المنطق» به کوشش سید محمود یوسف ثانی، از انتشارات موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران در سال ۱۳۹۶ با تیراژ ۵۰۰ همراه با مقدمه فارسی و انگلیسی می‌باشد. در این مقاله نسبت به معرفی کتاب مزبور و ویژگی‌های مهم آن اقدام خواهد شد به نحوی که خواننده محترم با اصل کتاب، محتوای آن، ویژگی‌های تصحیح و نکات مندرج در مقدمه توسط مصحح کتاب به نحو مطلوبی آشنا شده و نسبت آن را با سایر آثار منطقی ابن سینا را دریابد.

مشخصات ظاهری کتاب:

کتاب با قطع وزیری در ۳۸۷ صفحه منتشر شده است. جلد گالینگور و ظاهر شکیل و حروف چینی مناسب با قلم عربی، برخوردار از مشخصات کتاب‌شناختی، فهرست تفصیلی مطالب همراه با تنظیم مناسبی که ارتباط مطالب کتاب را به نحوی مناسب نشان می‌دهد، مقدمه فارسی در ۶۳ صفحه، استفاده از قلم مناسب و خوانا به همراه حروف چینی مطلوب، تعلیقات جداگانه حاوی نکاتی پیرامون محتوا که توسط مصحح تدوین شده و پس از متن اصلی حاوی نکاتی پیرامون محتوای متن آمده، نمایه واحد ترکیبی مشتمل بر اعلام، اصطلاحات در ۸ صفحه در پایان کتاب، فهرست منابع مقدمه و تعلیقات، و در انتها مقدمه و صفحه عنوان کتاب به زبان انگلیسی از جمله مهم‌ترین ویژگی‌های ظاهری این کتاب به شمار می‌آید.

ویژگی‌های این کتاب در میان آثار ابن سینا:

ابن سینا دارای نگارش‌های منطقی متعددی است که برخی از آن‌ها مستقل و برخی همراه با مباحث حکمی و فلسفی تدوین شده است. همچنین برخی از این آثار در منطق، تک‌نگاری به شمار آمده و صرفاً به عنوان معینی از مباحث منطقی اختصاص دارد و برخی از جوامع منطقی به شمار می‌آید که مشتمل بر مباحث مختلف دانش منطق است. برخی نویسندگان قبل از انتشار کتاب الاوسط فی المنطق وضعیت آثار منطقی ابن سینا را در جدول زیر نشان داده و در عین حال به مشخصات نشر آثار منتشر شده منطقی ابن سینا اشاره کرده‌اند (نک: برخوردار، ۱۳۸۹، ص ۱۳۰).

تک‌نگاری‌ها (منتشر شده)	تک‌نگاری‌ها (منتشر شده)	جوامع (منتشر شده)
تک‌نگاری‌ها (منتشر شده)	تک‌نگاری‌ها (منتشر شده)	جوامع (منتشر شده)
البهجة فی المنطق	مکاتبه ابن سینا و ابو سعید ابو الخیر:	الاشارات و التنبيهات
بیان ذوات الجهه	قیاس	دانشنامه علائی
تعالیق فی المنطق	الأجوبة عن المسائل العشرینیة	الحکمة العروضية
المختصر الاوسط	تعقب الموضوع الجدلی	الشفاه
مفاتیح الخزائن	القصیده المزدوجه فی المنطق	عیون الحکمة
منطق الموجز	منطق المشرقیین	النجاه
الموجزة فی أصول المنطق	نکت المنطق	الهدایة

به این ترتیب با انتشار کتاب الاوسط فی المنطق باید عنوان این کتاب به ستون دوم منتقل شود.

کتاب «المختصر الاوسط فی المنطق» (که با نام‌های دیگری چون: «المختصر الاوسط»، «الاوسط الجرجانی»، «الاوسط»، «الموجز الکبیر» از آن یاد شده، نک: جرجانی، صفحات ۴۴، ۴۶، ۹۴؛ قناتی، ص ۱۱۵) که از این پس با عنوان «الاوسط» از آن یاد خواهد شد از جمله آثار منطقی مستقل و جامع ابن سینا در دانش منطق به شمار می‌رود. به دلایل متعددی می‌توان انتساب این کتاب را به ابن سینا قطعی قلمداد نمود که از جمله این دلایل - چنان که در مقدمه این کتاب مورد اشاره قرار گرفته - تکرار ذکر آن در رساله سرگذشت توسط شخص ابن سینا و شاگرد نزدیک او جوزجانی (جوزجانی، ص ۴۴، ۴۶، ۹۴)، اشاره به آن توسط چهره‌های شاخص از جمله بهمنیار شاگرد معروف ابن سینا (التحصیل، ص ۲۳-۳۸)، ابن صلاح همدانی (Rescher, p.68)، فخر رازی (شرح الاشارات، ج ۱، ص ۳۱۶) اشاره به آن توسط منابع معتبر در تاریخ حکمت (بنگرید به: بیهقی، ص ۷۰؛ ابن ابی اصیبه، ج ۴، ص ۲۵؛ قفطی، ص ۴۱۸؛ ابن خلکان، ج ۲، ص ۱۵۹؛ صفدی، ج ۱۲، ص ۳۹۹) قابل ذکر است. ظاهراً این کتاب به درخواست اولیه ابومحمد شیرازی که در گرگان مدتی با شیخ مراوده داشته تدوین شده اما با پیگیری‌های جوزجانی شیخ مطالب آن را بر او (یعنی جوزجانی) املا کرده است. (مقایسه کنید: یحیی مهدوی، ص ۲۱۷ و جوزجانی، ص ۴۴؛ یوسف ثانی، ۸). لازم به ذکر است برخلاف آثاری چون نجات، تعریفات،

مباحثات، ... که شیخ در آن‌ها سبب نگارش را همانا درخواست‌هایی ذکر کرده که از او شده، در ابتدای کتاب الاوسط، هیچ اشاره‌ای به درخواستی برای تدوین این اثر نکرده است.

قرائنی که در کلام جوزجانی وجود دارد (جوزجانی، ص ۷۴-۷۵) و نیز مقایسه میان محتوا حاکی از آن است که این کتاب بعد از رساله‌ای موسوم به «المختصر الأصغر فی المنطق» که بعداً بخش منطق کتاب نجات را تشکیل داده نگاشته شده و لذا گذشته از شرح و بسط بیشتر، از دقت‌های مضاعفی نسبت به آن برخوردار است. بنابراین علی‌رغم مشابهتی که میان «المختصر الاصغر» و منطق نجات در دو سه صفحه نخست آن‌ها با «الاوسط» وجود دارد علاوه بر اینکه به هیچ عنوان نباید آن‌ها را یکی انگاشت، باید از انتساب برخی مکتوبات مرتبط با منطق نجات و «المختصر الاصغر» به این کتاب نیز خودداری کرد (به عنوان مثال، انتساب المسائل الغریبه العشرینیة، که پاسخ مکتوب شیخ به اشکالاتی است که به «المختصر الاصغر» گرفته شده به «الاوسط» صحیح نیست هرچند برخی از معاصران به این انتساب اقدام ورزیده اند. نک: ، دانش پژوه، ص ۷۸؛ مهدوی، ۲۱۷).

محتمل‌ترین تاریخ برای تالیف کتاب الاوسط، میانه سالهای ۴۰۳ تا ۴۰۵ به نظر می‌رسد چرا که بر اساس گزارش جوزجانی، وی در همین سال‌ها با شیخ همراه شده است و همان طور که اشاره شد در بدو آشنایی با شیخ، این کتاب را از او استملاء کرده است. اگر این احتمال صحیح باشد بدان معنا است که شیخ این کتاب را حدود ۳۵ سالگی و پیش از اتمام آثاری چون: شفاء، اشارات، و دانشنامه علائی تدوین کرده است (یوسف ثانی، ص ۵). شیخ در این کتاب همچون سایر آثار اولیه خویش در هر بحث مطالبی از ارسطو (با تعبیری چون: قال، ذکر، رأی الفیلسوف، قول الفیلسوف، قال الفیلسوف...) نقل کرده و به شرح و بحث از آن می‌پردازد و از این‌که با آراء مورد اتفاق حکماء مخالفت کند احتیاط می‌ورزد (به عنوان مثال نک: الاوسط، ص ۱۳۲).

مباحث الاوسط به لحاظ حجم و تفصیل در رتبه بعد از شفاء و قبل از سایر آثار منطقی شیخ قرار دارد این در حالی است که از مباحث صناعات خمس در این کتاب صرفاً به صناعت برهان اکتفا شده (با وجود آن که در بحث فائده صناعت منطق، توانایی تشخیص در همه صناعات‌های پنج‌گانه را مورد تاکید قرار داده است. نک: الاوسط، ص ۴-۵) و در عین حال عبارات الاوسط نسبت به کتبی مانند شفاء بسیار ساده‌تر و درک مطالب آن راحت‌تر است. مقایسه میان عبارات شیخ در الاوسط و الشفاء حاکی از آن است که در برخی موارد شیخ رئیس مطالبی را عیناً در هر دو اثر آورده است و اگر کتابت بخش منطق شفاء را آن‌چنان که در منابع آمده است طولانی و طی حدود ده سال بدانیم، به نظر می‌رسد عبارات‌های مذکور از الاوسط نقل شده است. (به عنوان نمونه

مقایسه کنید: ابن سینا، بخش قیاس از منطق شفاء، ص ۵۵۷-۵۶۰ و الاوسط، ص ۲۳۷-۲۳۸) به همین دلیل برای فهم دقیق تر عبارات منطق شفا استفاده از کتاب الاوسط مورد تاکید قرار گرفته است (نک: یوسف ثانی، ص ۱۷-۱۸).

شیوه نگارش مباحث در الاوسط چیزی میانه کتاب شفاء و کتاب اشارات است. از آنجا که شفا به شیوه نه بخشی و اشارات به شیوه دوبخشی تدوین شده است، روش الاوسط را باید جمع میان دو ویژگی قلمداد کرد. این اثر دارای مجموع ۵ قسمت شامل یک مدخل و ۴ بخش با عناوین: کتاب قاطیغوریاس (مقولات)، کتاب باریرمیناس (عبارات)، کتاب انالوطیقای اولی (قیاس)، کتاب انالوطیقای ثانی (برهان) می باشد. میان این اثر شیخ و مباحث منطقی کتب ارسطو در خصوصیات و حتی وجود یا عدم وجود و نیز کوتاهی یا درازی مقدمه برای مباحث مشابهت های قابل توجه وجود دارد (یوسف ثانی، ۲۳).

رویکرد میانگی در تدوین المختصر الاوسط و تمایز آن با رویکردهای تحقیقی و توجیهی ابن سینا

بررسی منابع منطقی که توسط منطق دانان مسلمان نگاشته شده حاکی از میزان تاثیر ارسطو هم در محتوا و هم در عنوان و ترتیب مباحث است. قطعاً شکل گیری دانش منطق در میان مسلمان ناشی از مطالعه آثار منطقی فیلسوفان یونان همچون ارسطو بوده ولی مانند بسیاری از علوم، مسلمانان توانستند با نوآوری ها و ابداعات و تلاش های علمی خویش از شدت این تاثیر در طول زمان بکاهند.

در منطق ارسطو آنچه در مباحث منطق از محوریت اساسی برخوردار است دو مقوله: «حد» و «برهان» با رویکرد حقیقت و اقناع است. مباحث «حد» ناظر به حقایق و کمالات اولیه آن ها و مباحث «برهان» ناظر به «احکام حقایق» و کمالات ثانیه آن ها می باشد (در خصوص بررسی کمال اول و ثانی بنگرید به: حسن عباسی، ۱۳۹۸ و ۱۳۹۶). از نظر ارسطوییان قواعد منطقی مربوط به این دو مقوله، متضمن دستیابی به حقیقت و احکام بالفعل نیست و تنها با رعایت جوانب و ضوابط صوری می توان اتقان صورت اندیشه را (و نه سایر جهات و ابعاد آن را) تضمین نمود. به همین جهت این اتقان بیشتر از آن که مایه تضمین صدق باشد، مایه تضمین توجیه (justification) است. (در خصوص «توجیه» و «صدق» و تمایز میان آن ها و نظریات مربوط به هر یک بنگرید به: پویمن، ۱۳۸۷، فصلهای اول و ششم و هفتم، لموس، ۱۳۹۵، ص ۱۵-۲۸). از این رو می توان منطق های صوری و به خصوص منطق های کلاسیک را منطق های توجیهی (junstificative) دانست نه منطق های

تحقیقی (truth logics). به همین جهت صناعت‌ها و مهارت‌های اندیشه منطقی در این رویکردها منحصر در برهان (Demonstration) نیست و شامل صناعت‌های دیگر (یعنی: خطابه، جدل، شعر و مغالطه) نیز می‌شود که در اکثر آن‌ها، هدف نهایی اقناع (فردی یا اجتماعی) است. ابن سینا در میان فیلسوفان مسلمان اگرچه در برخی آثار منطقی خویش همچون شفا، همان رویکرد ارسطویی را از خود نشان داده است اما به عنوان یک اندیشمند مسلمان که دل در گرو کشف حقایق عالم داشته و دانش‌های حقیقی را عهده‌دار دستیابی به این امر می‌داند، نهایتاً رویکرد تحقیقی در منطق را مد نظر قرار می‌دهد و این رویکرد در تدوین آثار منطقی او کاملاً اثرگذار بوده است. سبک نوشتارهای منطقی او از سبک ارسطویی و توجیه‌محور به سبک سینوی و تحقیق‌محور تغییر یافته است. مقایسه میان عناوین و بخش‌های مختلف آثاری چون: منطق شفا، و منطق اشارات یا نجات گویای این حقیقت است. اما ابن سینا برای خواننده‌ای که نیاز دارد رویکرد او را از سنت منطقی حاکم تشخیص دهد، فعالیت‌های متعددی انجام داده که یکی از آن‌ها تنوع آثار منطقی است. به طور کلی می‌وان آثار منطقی ابن سینا را به سه گروه تقسیم کرد: آثار توجیه‌گرا (مشابه آثار ارسطو)، آثار تحقیق‌گرا و آثار میانه. آثار توجیه‌گرای ابن سینا معمولاً مشتمل بر عناوین نه‌گانه‌ای است که بخش‌بندی مطالب منطق را تشکیل می‌دهد (مانند منطق شفا) و آثار تحقیق‌گرا با محوریت دو موضوع تعریف و استدلال (تصور و تصدیق) تدوین شده (همچون منطق اشارات و منطق نجات، در خصوص منطق نه‌بخشی و دوبخشی و تمایز میان آن‌ها بنگرید به: قراملکی، ۱۳۸۸ و ۱۳۷۷) و آثار میانه آثاری است که مبنای شکل‌گیری آن‌ها اولی است اما در عمل به حذف و جابه‌جایی مطالب منطق توجیه‌گرا در مسیر توجه به منطق تحقیق‌گرا انجامیده است. نقش آثار میانه در همه علوم، زمینه‌سازی برای گام‌های بلندی است که نویسندگان نوآور برای ایجاد عطف و گردش ابتکاری در مباحث و نظریات به شمار می‌آید. ابن سینا در حوزه مباحث منطق این زمینه‌سازی را از طریق آثاری انجام داده که مهم‌ترین آن‌ها «الاولسط» است. این کتاب در شکل کلی و عناوین مشابه منطق توجیهی و در محتوا از رویکردی تحقیق‌گرا برخوردار است. به همین جهت مبحث آغازین آن کاملاً شبیه نجات است و از میان صناعات، تنها صناعت برهان در آن مورد توجه قرار گرفته است اما در ساختار کلی با عناوینی چون: مدخل، قاطیغوریاس، باریرمیناس، و آنالوطیق‌ای اول و ثانی مشابه منابع با رویکرد ارسطویی و منطق توجیهی است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری: با توجه به رویکرد میانگی در کتاب المخصر الاوسط، می‌توان در درس‌های تخصصی منطق مشابه «تاریخ منطق»، «منطق تطبیقی» و ... در محیط‌های دانشگاهی، برای تنظیم سرفصل‌ها و تنظیم مباحث به نحوی شایسته استفاده نمود. قبل از انتشار این کتاب، در خصوص آثار میانه ابن سینا و ایجاد آشنایی با آن‌ها مشکلات جدی وجود داشته است.

مآخذ:

- ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، ج ۴، به کوشش عامر نجار، قاهره، ۲۰۰۱
- ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان، ج ۲، به کوشش احسان عباس، دار الفکر، بیروت، ۱۹۶۸
- برخورداری، زینب، آثار منطقی ابن سینا، کتاب ماه فلسفه، شماره ۳۵، مرداد ۱۳۸۹
- بهمنیار، ابن مرزبان، التحصیل، به کوشش مرتضی مطهری، دانشگاه تهران، ۱۳۴۹
- بیهقی، علی بن زید، تاریخ حکماء الاسلام، به کوشش محمد کردعلی، مطبعة الترقی، دمشق، ۱۳۶۵
- پویمن، لوئیس، معرفت‌شناسی: مقدمه‌ای بر نظریه شناخت، مترجم رضا محمدزاده، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ۱۳۸۷
- جوزجانی، سیره الشیخ رئیس، به کوشش Gohlman، انتشارات دانشگاه ایالتی نیویورک، ۱۹۷۴م
- صفدی، خلیل بن أبیک، الوافی بالوفیات، ج ۱۲، به کوشش هلموت ریتز، دار النشر، بیروت، ۱۴۰۱
- عباسی، حسن، «مفهوم کمال اول در علم النفس ارسطو»، مجله حکمت معاصر، سال هشتم، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۶
- همو، «بررسی تطبیقی مفهوم کمال اول و کمال ثانی نزد ارسطو و ابن سینا»، مجله حکمت و فلسفه، سال ۱۵ شماره ۵۷، بهار ۱۳۹۸
- فخر رازی، شرح الاشارات والتنبیها، ج ۱، به کوشش علیرضا نجف زاده، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۴

قراملکی، احد فرامرز، الاشارات و التنبیہات سرآغاز منطق دو بخشی، آئینه پژوهش، شماره ۲۴، ۱۳۷۷
همو، تحول ساختاری در منطق‌نگاری ابن سینا و تاثیر تاریخی آن در دوره‌ی اسلامی، احد فرامرز قراملکی،
مجله حکمت سینوی، ۱۳۸۸، شماره ۴۲

قفطی، تاریخ الحکماء، به کوشش جولیس لیپرت، لایپزیگ، ۱۹۰۳

قنواتی، جورج شحاته، مؤلفات ابن سینا، مهرجان ابن سینا، قاهره، ۱۹۵۰

لموس، نوح، درآمدی بر نظریه معرفت، مترجم مهدی فرجی پاک، نشر مرکز، تهران، ۱۳۹۵

مهدوی، یحیی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، دانشگاه تهران، ۱۳۳۳

یوسف ثانی، محمود، مقدمه «المختصر الاوسط فی المنطق»، موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶